FORTIFICAŢIA ORAŞULUI SEBEŞ ÎN ISTORIOGRAFIE

Călin ANGHEL*

Fortificaţia oraşului Sebeş este una dintre cele mai importante amenajări defensive urbane din Transilvania. Mai multe motive stau la baza acestei afirmaţii: referitor la fortificaţia Sebeşului s-a păstrat cel mai vechi document oficial de construcţie[1], şi anume privilegiul acordat de către Sigismund de Luxemburg (1387-1437), la 23 noiembrie 1387, prin care li se permitea locuitorilor să-şi ridice un zid de piatră în jurul oraşului, iar datorită faptului că ea nu a suferit transformări semnificative în secolele ce au urmat finalizării construcţiei se poate afirma că incinta fortificată a Sebeşului reprezintă un prototip arhaic în cadrul arhitecturii militare transilvănene, în cadrul căreia se conservă numeroase elemente de arhitectură militară originale, datând din secolele XIV-XV. Şi nu în ultimul rând, este una dintre puţinele cetăţi orăşeneşti din Transilvania, păstrată aproape integral până în prezent.

Incinta, de forma unui dreptunghi cu colţurile rotunjite, are perimetrul de aproximativ 1700 m şi ocupă aproape toată suprafaţa oraşului *interior*, de aproximativ 20 ha. Zidul, executat din piatră de râu legată cu mortar de var şi nisip, atinge, în unele porţiuni, şi 7 m în înălţime, iar în grosime nu depăşeşte 1,5 m. Parapetul era străbătut de merloane şi creneluri. Distanţa dintre două creneluri este de 6 m, iar accesul la ele se realiza pe un drum de strajă sprijinit pe console de lemn, încastrate în zid. Pe latura de sud a curtinei, acesta se sprijinea şi pe câteva puternice arcade (semicirculare şi frânte), adosate paramentului interior. Tot pe această latură, dar în exterior, există mai multe bovindouri, de 3 x 2 m, dispuse la intervale egale, de aproximativ 30 m. Au fost realizate din cărămidă, ieşind în surplombă, şi se sprijineau pe console din piatră, fiind prevăzute, în partea inferioară, cu câte două guri de aruncare. Au fost construite la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul celui de al XVI-lea cu scopul de a suplini absenţa unor turnuri de flancare[2]. Incinta era înconjurată de un şanţ de apărare care, parţial, era inundat permanent. Şanţurile, dar şi lacurile amenajate pe laturile de sud şi

* Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia; Muzeul Municipal „Ioan Raica" Sebeş; e-mail: calinang@gmail.com.

1 Anghel 1986, p. 160.

2 *Ibidem*, p. 164.

Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, 6, 2014, p. 297-314.

de est, ca elemente suplimentare de fortificare a oraşului, erau alimentate cu apă din albia râului Sebeş, prin intermediul unui canal ce venea din Petreşti[3].

Fortificaţia cuprindea, pe lângă curtine, turnurile de apărare, porţile oraşului şi barbacanele. Dintre turnurile cetăţii orăşeneşti s-au păstrat până în prezent şase: al *Croitorilor* (ale cărui nivele inferioare datează din prima fază de construcţie, iar celelalte au fost adăugate în secolele XV şi XVI), al *Cizmarilor* (atestat documentar în anul 1513, datează din prima fază de construcţie a fortificaţiei), al porţii de nord (poate fi datat la sfârşitul secolului al XIV-lea sau la începutul celui de-al XV-lea, adică în prima fază de construcţie a fortificaţiei), al porţii de vest (şi acesta poate fi datat în prima fază de construcţie a incintei), cel *octogonal* (secolele XVI-XVII) şi cel *semicircular* (construit în anul 1634).

Istoria ei a influenţat-o direct pe cea a oraşului, încă de la începerea lucrărilor de construcţie. În condiţiile absenţei unor cercetări arheologice care să facă lumină în ceea ce priveşte acest moment, istoricii au putut doar să facă presupuneri. Potrivit opiniei acestora, lucrările de construcţie au demarat imediat după obţinerea acordului din partea lui Sigismund de Luxemburg în 1387 sau ele erau începute deja de ceva vreme[4]. Cert este că iniţierea unui proiect de o asemenea anvergură a influenţat în mod negativ un alt şantier important al Sebeşului, şi anume construcţia noii biserici gotice a oraşului, din care, până la acea dată, se finalizase corul de tip hală, în continuarea căruia, spre vest, urma să fie ridicat corpul bazilical pe locul celui vechi romanic, care urma să fie demolat pe măsură ce lucrările avansau[5]. Ambele şantiere necesitau importante resurse materiale şi umane şi, în consecinţă, prioritar devenind cel al fortificaţiei, activitatea la construcţia bisericii a scăzut considerabil în intensitate la începutul secolului al XV-lea. În cele din urmă, câteva decenii mai târziu, în contextul unei crize economice grave ce a afectat Sebeşul, cauzată în principal de distrugerile provocate oraşului de către turci când l-au cucerit în 1438, ideea construirii noii biserici după planul original a fost definitiv abandonată[6].

Dacă în 1438 lucrările de construcţie la fortificaţia oraşului nu erau încheiate, câteva secole mai târziu, mai precis în anul 1661, când localitatea a fost cucerită şi devastată pentru a doua oară de către turci, cetatea şi-a arătat din nou limitele, nefiind capabilă să ofere o minimă securitate sebeşenilor. De data aceasta, însă, motivele au fost altele. Pe lângă faptul că nu era din start avantajată de configuraţia terenului, fortificaţia nu a fost modernizată de-a lungul timpului, astfel încât să facă faţă cu succes unui asediu purtat

[3] *Ibidem*, p. 165-166.
[4] Anghel 1976, p. 148.
[5] Klein 1976, p. 43.
[6] Gündisch, Streitfeld 1976, p. 68.

acum după alte reguli şi tactici militare, impuse de folosirea artileriei, precum şi a altor arme de foc. Intervenţiile din secolele XVI şi XVII au fost de mică anvergură şi au fost finanţate şi executate de locuitorii oraşului[7].

Lucrările cele mai importante au vizat întărirea porţilor principale ale oraşului, cea de est şi cea de vest. Astfel, în dreptul lor, în secolul al XVII-lea au fost construite două barbacane[8]. După cum se poate distinge cu uşurinţă din planul oraşului, din anul 1769, cea a porţii de vest avea forma unei potcoave alungite, cu zidurile adosate incintei. Intrarea în barbacană se realiza dinspre sud, pentru a nu fi expusă direct tirului de artilerie, dar şi pentru a-i face mai vulnerabili pe asediatorii care reuşeau să pătrundă în interiorul ei. Barbacana de est, care proteja poarta de acces dinspre drumul Sibiului, era de dimensiuni mai mari şi avea o prelungire spre sud, incluzând astfel şi turnul vechii porţi. Zidurile barbacanelor aveau în partea superioară parapet cu metereze şi drum de strajă. La începutul secolului al XVIII-lea Sebeşul a fost atacat şi incendiat de partizanii lui Francisc Rákóczy, şi cucerit, un an mai târziu, de generalul Károly. Acum a avut de suferit şi o parte a zidurilor oraşului, refăcute ulterior, parţial, în 1736, de conducătorul lucrărilor de fortificare de la Alba Iulia, colonelul de geniu Johann Conrad von Weiss[9].

Însă, după evenimentele de la începutul secolului al XVIII-lea şi până la Revoluţia de la 1848 a urmat o perioadă foarte lungă de timp în care au lipsit violenţele. Fortificaţia oraşului şi-a pierdut treptat utilitatea, astfel încât, la jumătatea secolului, au început să se ridice case tot mai aproape de zidul acesteia[10]. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, lacurile şi şanţurile din jurul incintei au fost desecate şi acoperite cu pământ, pe terenul rezultat, precum şi pe cel al glacisului, amenajându-se grădini care au ajuns în proprietatea celor care deţineau mijloace pentru transportarea pământului necesar şi bani pentru plata lucrătorilor.

În secolul al XIX-lea, în curtină s-au realizat câteva breşe pentru acele străzi din oraşul *interior* care puteau comunica cu altele din suburbii, iar accesul în acele zone era mult îngreunat de prezenţa zidului. Tot acum, s-au demolat barbacanele porţilor, precum şi unele turnuri. Altele, cum ar fi cel al porţii de nord şi cel *semicircular*, au suferit modificări importante, fiind transformate în locuinţe.

La fel ca alte monumente din Sebeş, şi fortificaţia oraşului s-a bucurat de atenţia istoricilor de-a lungul timpului. Primele informaţii referitoare la ea ne provin din surse istorice cum ar fi descrierile aparţinând călătorilor străini

[7] Anghel 1976, p. 150.
[8] Anghel 1986, p. 165.
[9] Anghel 1976, p. 150.
[10] Anghel 2002, p. 262.

care au tranzitat localitatea de-a lungul timpului. Informaţiile pe care le desprindem din aceste relaţii de călătorie sunt de cele mai multe ori scurte referiri la existenţa fortificaţiei oraşului ori aprecieri personale ale autorilor cu privire la soliditatea construcţiei sau la gradul de siguranţă pe care aceasta îl putea oferi locuitorilor. Nu există nicio descriere mai detaliată a acesteia, care să ne permită identificarea alcătuirii ei în secolele XVI-XVII. Cu toate aceste lipsuri, descrierile realizate de călătorii străini sunt izvoare importante care atestă existenţa unei fortificaţii orăşeneşti la Sebeş şi ne permit formarea unei imagini generale referitoare la soliditatea acesteia.

Astfel, despre fortificaţia Sebeşului relata, între 1529 şi 1531, Georg Reicherstorffer:

> „[…] oraşul Sebeş se află […] pe un loc şes, şi e apărat de o vale adâncă cu ape foarte bogate în peşti, deşi nu e întărit de lucrări de fortificaţii aşa de puternice. Înăuntru e împodobit de clădiri frumoase […]”[11].

Câţiva ani mai târziu, în 1566 şi 1567, Giovan Andrea Gromo, călătorind prin Transilvania, relata în descrierea sa:

> „Sebeşul Săsesc - altădată oraş de seamă al saşilor, acum însă nu mai e oraş, ci doar un târg mai mare - este aşezat la o depărtare de şapte mile de Alba Iulia, pe drumul dinspre Sibiu, pe un şes cu totul neted, între pâraie în care trăiesc peşti foarte gustoşi şi din ale căror ape se formează un râu mare, ce înconjoară oraşul de două părţi şi se varsă mai jos de Alba Iulia în Mureş. […] Are case bune, putând sta alături de oricare oraş al acestei ţări, are o catedrală prea frumoasă, şi este foarte bine populat de negustori şi orăşeni civilizaţi şi a fost întărit mai înainte de Castaldo […]”[12].

Cronicarul turc Evliya Čelebi, care însoţea trupele otomane în acţiunile militare, a realizat o descriere a Sebeşului în preajma celei de-a doua distrugeri a oraşului de către turci în anul 1661.

> „[…] E o cetate mare, pătrată, înconjurată cu un zid simplu şi scund. Unele porţiuni din zid sunt construite din cărămidă, iar altele din piatră; dar e mai mare decât cetatea Sibiului (!) […] se puteau vedea şase mii de case acoperite cu stuf şi cinci mănăstiri cu clopotniţe. […] N-are bastioane […]. Şanţul cetăţii nu-i prea adânc şi e năpădit de mlaştini şi de păpuriş […]”[13].

Conform autorului citat, cetatea ar fi fost construită în timpul lui Gabriel Bethlen, dar informaţia pe care a primit-o se referea probabil la o reparaţie mai importantă executată în acea perioadă. Unele dintre afirmaţiile sale sunt complet eronate, cum ar fi cele referitoare la mărimea oraşului şi la numărul caselor.

---

[11] *Călători străini* 1968, p. 220.
[12] *Călători străini* 1970, p. 352-353.
[13] *Călători străini* 1976, p. 618-619.

De acum datează şi primele informaţii referitoare la Sebeş provenind de la cronicari ardeleni. Sibianul Johann Tröster (? - 1670), rector al şcolii săseşti din Cincu Mare, în lucrarea sa *Das Alt- und Neue- Teutsche Dacia, das ist Neu Beschrebung des Landes Siebenbürgen*, tipărită la Nürnberg în anul 1666[14] - o amplă descriere geografică şi etnografică a Transilvaniei, cu menţiuni şi la trecutul ei[15] - reproduce o gravură, înfăţişând oraşul, în cea mai mare parte fantezistă, avându-l ca autor pe Jacob Schollenberger[16].

Fig. 1. Oraşul Sebeş în secolul al XVII-lea - gravură de Jacob Schollenberger

Oraşul, situat pe un teren plan, este reprezentat înconjurat de o incintă de piatră de formă ovală (**fig. 1**). În dreptul a ceea ce presupunem a fi porţile de est şi de vest, au fost plasate două turnuri foarte înalte cu acoperişurile ascuţite. În imediata lor apropiere, zidul îşi modifică traiectoria, descriind câte un arc de cerc, de forma unei potcoave, rezultând două amenajări care ar putea sugera existenţa unor barbacane în dreptul porţilor principale[17]. Pe lângă cele două turnuri amintite, există încă alte 14, dispuse pe perimetrul exterior al incintei. Ele au dimensiuni mai mici, parter orb, etaj străpuns de câte două ferestre de tragere şi sunt acoperite cu învelitori în două ape. Fortificaţia era întregită de un şanţ, probabil inundat, dispus la exteriorul zidului. Incinta medievală a oraşului Sebeş s-a conservat destul de bine şi este relativ cunoscută. Ea nu a avut niciodată forma celei din gravură şi niciun număr atât de mare de turnuri. În schimb, în dreptul porţilor de est

[14] Tröster 1666; Andrieşescu 1908, p. 98-104.
[15] Armbruster 1980, p. 111.
[16] Anghel 2006, p. 187-188.
[17] *Ibidem*, p. 187.

şi de vest, fortificaţia oraşului a avut două barbacane, de forma unor potcoave alungite, asemănătoare întru câtva celor reprezentate în gravură. Însă, orice asemănare cu realitatea se opreşte aici. Imaginar este chiar şi peisajul redat în fundal. Chiar fantezistă, imaginea ridică câteva semne de întrebare referitoare la momentul în care autorul a văzut Sebeşul, în cazul în care acest lucru a avut loc. Având în vedere faptul că lucrarea în care a fost tipărită gravura a fost publicată în anul 1666, probabil autorul a văzut oraşul înainte de distrugerea lui de către turci. Este puţin probabil ca localitatea să fi avut asemenea resurse încât să se refacă într-un interval de timp aşa scurt după o distrugere ca cea din 1661.

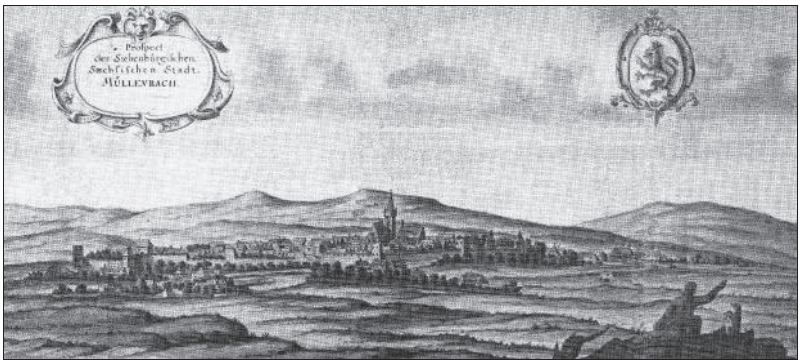

Fig. 2. Oraşul Sebeş în anul 1736 - vedută de I. I. Haas

Veduta realizată de I. I. Haas în 1736 este, de asemenea, un izvor important în reconstituirea elementelor ce intrau în alcătuirea fortificaţiei oraşului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (**fig. 2**). Acuarela originală are dimensiunile de 58 x 27 cm şi reprezintă o panoramă a Sebeşului[18]. Oraşul este văzut dinspre nord-est, de pe o mică ridicătură naturală, numită „Gorgan". Chiar în planul apropiat sunt vizibile opt turnuri: cel poligonal - în colţul de nord-est, cel al porţii de nord, al *Cizmarilor* - din colţul de nord-vest, al *Croitorilor* - în colţul de sud-est şi alte patru, dispărute între timp, despre care nu se cunoaşte decât faptul că făceau parte din ansamblul porţii de est a cetăţii şi erau dispuse la extremităţile şi pe zidul barbacanei, care întărea această poartă.

Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea datează cronica *Particula historica in urbem Sabesum* a lui Georg Soterius (1704-1765), unul dintre cei mai prolifici istorici saşi din această perioadă[19]. A fost scrisă în anul 1735 şi în ea sunt consemnate aspecte diverse din trecutul Sebeşului[20]. În cea de-a

[18] Hulea, Streitfeld 1967, p. 669.
[19] Armbruster 1980, p. 76-77.
[20] SJANR, fond *Parohia Evanghelică C.A. Sebeş*, dosar 2/1735, 11 f.

doua parte a lucrării autorul prezintă unele din cele mai importante evenimente din istoria oraşului, începând cu anul 1224 când în „diploma andreeană" apare menţiunea „terra Sebus". Aminteşte şi privilegiul acordat de Sigismund de Luxemburg sebeşenilor, în baza căruia oraşul primeşte dreptul de a se înconjura cu ziduri, dar greşeşte consemnând anul 1377, în loc de 1387.

Din anul 1745 datează o lucrare semnată de Weidenfelder Laurentius (1693-1755), preotul Cisnădioarei. Aceasta este, de fapt, o prezentare, cu observaţii a cronicii lui Soterius. Sunt consemnate şi aici cele mai importante evenimente din istoria oraşului: 1150 - fondarea de către coloniştii saşi, 1387 - înconjurarea aşezării cu ziduri în baza unui privilegiu acordat sebeşenilor de regele Sigismund de Luxemburg şi reconfirmat un an mai târziu, 1438 - cucerirea oraşului de către turci şi reacordarea privilegiilor în anul următor[21].

Alături de cronici, şi în secolul al XVIII-lea, continuă să se realizeze descrieri de călătorie. Din anul 1736 datează cea scrisă de Johann Conrad von Weiss:

> „[…] După Mediaş, este cel mai vechi oraş liber regesc din Transilvania, fiind construit în 1150. În vremurile de demult el a fost împrejmuit de un zid dublu şi înconjurat de un şanţ cu apă; însă, în timpul tulburărilor curuţilor, a fost făcut aproape în întregime una cu pământul, iar din cauza marii sărăcii a locuitorilor nu a fost reconstruit în întregime. Oraşul este aşezat într-o frumoasă câmpie întinsă pe râul Sebeş […]"[22].

Planul oraşului Sebeş datând din anul 1769 este, până în prezent, cea mai veche reprezentare a oraşului de acest gen[23]. Harta este alcătuită din mai multe file color şi cuprindea întregul teritoriu al Scaunului Sebeş şi poate fi găsită în Arhiva de Război de la Viena[24]. Planul a adus o serie de precizări importante în ceea ce priveşte unele aspecte puţin cunoscute până la descoperirea lui. Se disting cu claritate şi forma şi elementele care intrau în alcătuirea fortificaţiei bisericii, cunoscută parţial din descrierea realizată de Ferdinand Baumann în a doua jumătate a secolului al XIX-lea[25]. Importante sunt detaliile observate în dreptul porţilor de est şi vest ale fortificaţiei oraşului şi anume barbacanele cu toate amenajările lor defensive suplimentare (**fig. 3**). De asemenea, este reprezentat turnul porţii de sud, de formă patrulateră, dispus la exteriorul incintei, demolat în secolul al XIX-lea. După cum se poate observa, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea era

[21] Wollmann 2009, p. 220.
[22] *Apud Sebeş. Atlas* 2004, p. VIII.
[23] Fleischer 1983, p. 129-136.
[24] *Ibidem*, p. 132.
[25] Baumann 1882, p. 1-76.

deja realizată o breşă în zid, la capătul *Rathausgasse* (str. *Pieţii*), care permitea un acces mai facil la cimitir.

Fig. 3. Plan al oraşului Sebeş - 1769

În anul 1785 a fot publicată, în *Hermannstädter Zeitung*, o amănunţită descriere a Sebeşului - *Topographie der Stadt Mühlbach*[26]- scrisă de Georg Marienburger (1751-1827)[27]. După o descriere a zonei, din punct de vedere geografic, realizează o scurtă incursiune în istoria oraşului. Referindu-se la datarea fortificaţiei Sebeşului, afirmă că ea s-a construit cândva după ridicarea bisericii parohiale, fapt ce „[…] rezultă, în special, din aceea că, înainte de domnia împăratului Sigismund, în întreaga Ungarie, inclusiv în Transilvania, nu au existat oraşe fortificate".

Este de părere că localitatea a fost iniţial înconjurată doar cu şanţuri şi lacuri, care se mai păstraseră până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Amplasarea favorabilă comerţului a atras numeroşi locuitori, dezvoltându-se rapid

> „[…] încât a concurat cu Sibiul; astfel, siguranţa locuitorilor a făcut necesar, la sfârşitul secolului al XIV-lea, ca oraşul să fie mai bine întărit şi înconjurat de ziduri. Împăratul Sigismund a dispus, din acest motiv, în 1388[28], să fie înconjurat cu ziduri. Pentru aceasta, locuitorii nu au precupeţit nicio strădanie sau cheltuială, oraşul fiind înconjurat, doar în câţiva ani, cu ziduri

[26] Marienburger 1785, nr. 28-39.
[27] Rector al Gimnaziului Evanghelic din Sebeş şi jude regal al oraşului.
[28] În realitate, 1387 (Hurmuzaki I/2, nr. 241, p. 301).

> duble şi şanţuri. El şi-a păstrat această configuraţie până în anul 1438 […], când, prin trădarea unor nevrednici[29], a fost aproape complet distrus de către turci"[30].

Deplânge degradarea pe care incinta a suferit-o de-a lungul timpului, care, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în opinia autorului, „serveşte la protejarea celor care locuiesc în interiorul oraşului de atacurile hoţilor şi vagabonzilor"[31]. Aminteşte cele două porţi principale (de est şi de vest), precum şi pe celelalte două, secundare (de nord şi de sud), apoi trece la descrierea amănunţită a acestora, precum şi a turnurilor cetăţii. Poarta de est - solidă şi masivă - era prevăzută cu un pod mobil peste şanţul inundat, ale cărui role se mai păstrau la momentul realizării descrierii. În schimb, şanţul era deja astupat cu pământ. Descrie apoi barbacana porţii de est, „în picioare" la acea dată, fiind

> „[…] un zid foarte masiv, de forma unei semiluni […]. Mai departe, înspre est, zidul se uneşte cu un turn patrulater, încă foarte bun, de la care pornea un zid de aproape şase stânjeni lungime, până la unirea acestuia cu zidul propriu-zis al oraşului. Se ştie că acest turn a servit cândva pentru a întări poarta interioară în faţa atacurilor duşmanilor"[32].

Turnul amintit, barbacana, precum şi întregul ansamblu al porţii de est, nu se mai păstrează, fiind demolate în cursul secolului al XIX-lea.

Continuă descrierea cetăţii cu turnul poligonal, de pe inscripţia căruia, devenită ilizibilă, era vizibil anul 1615, pe care-l consideră momentul unei reparaţii, precum şi literele WKSB. Curtina care unea ansamblul porţii de est cu turnul octogonal avea înălţimea de 9-10 picioare (aprox. 3 m). Trece apoi la prezentarea laturii de nord a incintei, oprindu-se la turnul situat în zona mediană a curtinei „[…] aşa-zisul turn al lui Báthory. Pe la mijlocul acestuia s-a găsit pe timpuri cea de-a treia poartă principală, prin care, după tradiţie, principele ieşea şi intra"[33].

Poarta de nord era zidită deja, la sfârşitul secolului al XIX-lea, iar la câţiva metri spre vest a fost realizată alta, prin care se realiza accesul la cimitir, purtând numele de „Poarta Leşurilor". Mergând pe latura de vest, aminteşte celelalte două turnuri existente în zona curburii zidului, „[…] un turn încă existent şi […] un bastion mic". Transcrie chiar şi inscripţiile existente pe acestea, din conţinutul cărora reţin atenţia anii 1518, pe turnul *Cizmarilor* şi 1534, pe cel semirotund.

---

[29] Autorităţile de atunci ale Sebeşului au hotărât să predea turcilor oraşul fără luptă (Pall 1958-195, p. 9-28). Decizia lor putea să se bazeze pe faptul că construcţia fortificaţiei nu se încheiase.

[30] Marienburger 1785. *Apud Sebeş. Atlas* 2004, p. IX.

[31] *Ibidem*.

[32] *Ibidem*.

[33] *Ibidem*.

Ansamblul porţii de vest era similar cu cel de pe latura de răsărit, doar că nu era la fel de puternic. Autorul aminteşte existenţa unui turn masiv de poartă, străpuns de goluri, dar nu dă detalii referitoare la barbacană sau la eventualele turnuri complementare ei. Continuă prezentarea incintei cu latura sudică, unde, în afara turnului *Croitorilor* (ce se păstrează şi în prezent), mai exista unul, cel al porţii de sud, prevăzut iniţial cu un gol de acces, înzidit la data realizării descrierii. Şi acest turn a fost demolat în secolul al XIX-lea. Aminteşte existenţa şanţurilor inundate şi a lacurilor din jurul cetăţii, ca elemente suplimentare de fortificare, care în acea perioadă au fost parţial asanate, umplute cu pământ şi transformate în grădini.

În anul 1786, aflăm de la Joseph-Gabriel Monnier că la Sebeş, „[…] un târg împrejmuit cu un zid crenelat […]", se afla o garnizoană de cavalerie[34].

În secolul al XIX-lea, în contextul luptei duse de saşi pentru păstrarea privilegiilor dobândite încă din secolul al XIII-lea şi care acum erau ameninţate, mai ales după reformele lui Iosif al II-lea, în istoriografia săsească se acordă o mai mare atenţie recursului la trecutul propriu, a rolului important pe care etnicii germani l-au jucat în istoria Transilvaniei şi sunt amintite insistent atât privilegiile dobândite imediat după colonizare, cât şi cele obţinute de-a lungul timpului.

În acest context, în majoritatea lucrărilor elaborate de istorici saşi, precum Michael Gestalter (1801-1883)[35] în 1831[36], David Krasser (1821-1898)[37], Ferdinand Baumann (1840-1911)[38] este prezentat, între altele, şi privilegiul primit de sebeşeni în anul 1387 din partea regelui Sigismund de Luxemburg, prin care le era permis să îşi înconjoare oraşul cu ziduri.

Ferdinand Baumann este primul istoric care a analizat documentele referitoare la fortificaţiile Sebeşului şi a încercat să clarifice etapele de constituire a sistemului defensiv al oraşului. În articolul *Zur Geschichte von Mühlbach*, publicat în 1882, în anuarul gimnaziului din localitate, a făcut şi o trecere în revistă a principalelor evenimente care au marcat evoluţia fortificaţiei, consemnate în documente, şi a realizat o descriere a incintei şi turnurilor oraşului. Este de părere că lucrările de construcţie a sistemului defensiv sebeşean au început imediat după primirea aprobării din partea regelui, în anul 1388[39].

---

[34] *Călători străini* 2000, p. 789.

[35] A fost profesor şi rector al Gimnaziului Evanghelic C.A. din Sebeş (1836-1837), preot în Pianu de Jos (Deutsh-Pien) - până în 1842, preot în Miercurea Sibiului (Reußmarkt) - până în 1855 şi decan al Capitlului Unterwald-ului (Trausch *et alii* 1983, p. 4).

[36] Anghel 2013, p. 393-402.

[37] Profesor şi, mai târziu, rector al gimnaziului german din localitate (Anghel 2011, p. 32).

[38] Profesor şi rector al Gimnaziului Evanghelic din Sebeş (Anghel 2004, p. 125-130)

[39] Baumann 1882, p. 40.

Informaţii mai detaliate referitoare la fortificaţia Sebeşului oferă însă Andreas Heitz într-o comunicare susţinută în faţa *Asociaţiei femeilor evanghelice* în iarna din 1893/1894[40] şi publicată în 1895 în ziarul sibian *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, sub forma unui foileton. Este vorba de o amănunţită şi interesantă descriere a Sebeşului, presărată cu amintiri ale autorului despre locuri sau clădiri, dintre care unele nu mai existau la momentul relatării.

A descris şi fortificaţia oraşului, împreună cu elementele defensive suplimentare ale acesteia: şanţul, valul de pământ şi lacurile amenajate în jurul ei. Totuşi, unele informaţiile desprinse din relatarea lui Andreas Heitz, trebuie privite cu rezerve, deoarece, în unele cazuri, descrie din memorie părţi ale fortificaţiei, care au fost demolate cu câteva decenii înainte. De altfel, şi unele interpretări ale acestuia, referitoare la datarea unor monumente sau succesiunea unor etape de construcţie trebuie tratate la fel. Este şi cazul relatării referitoare la zidul de incintă pe care îl vede ridicat în mai multe etape, dintre care ne prezintă două:

> „[…] Desigur, zidurile din piatră cu mortar nu s-au realizat dintr-o dată, ci în intervale mari de spaţiu şi timp. La început, zidul oraşului, măsurat din interior, era doar ceva mai înalt decât statura unui bărbat. Au fost necesare eforturi susţinute şi perioade de repaus în vederea refacerii unor forţe noi până ce zidurile de aproape un metru au fost supraînălţate pe toate părţile şi au fost prevăzute cu ziduri de protecţie care s-au păstrat acum doar pe laturile de est şi de sud”[41].

În identificarea acestor două „faze de construcţie”, autorul a fost influenţat, probabil, de aspectul diferit al celor două părţi care alcătuiesc pe verticală zidul incintei. Este vorba de zidul propriu-zis, gros şi masiv şi de parapetul situat în partea superioară al acestuia, mai subţire şi străpuns de creneluri.

În continuare, autorul prezintă poarta de est a oraşului, care era formată dintr-un turn patrulater, masiv, prevăzut cu un acoperiş înalt.

> „[…] Pe turn, care era prevăzut […] cu metereze, ducea o scară de lemn lungă, neluminată. Arcul bolţii a fost, firește, boltit. Înspre exterior s-a găsit, cumva despărţit de turn, un al doilea arc de poartă şi ambele unite în stânga printr-o încăpere, destinată, probabil, înainte ca locuinţă a paznicului, iar în timpurile mai recente ca morgă sau ca sediu al perceptorilor de taxe vamale”[42].

Poarta de vest, asemănătoare cu cea de est, avea trei arce puternice. Era una dublă, iar alcătuirea ei a fost greu de desluşit şi de către autor:

---

[40] Heitz 1894.
[41] Heitz 1894. *Apud Atlas* 2004, p. X.
[42] *Ibidem*, p. XI.

> „«Poarta de Jos» a rămas pentru istorici o enigmă întrucât are o dublură. Chiar alături se distinge încă o boltă de poartă acum zidită, iar deasupra urme clare ale unui turn. Bolta porţii, din pietre mari în parte cioplite, se vede foarte clar înspre depozitul de lemne, în schimb turnul, azi descoperit, formează depozitul şi fânarul casei Berger […]”[43].

Din păcate, descrierile lăsate de Andreas Heitz nu se ridică la nivelul calitativ al celor făcute de către Georg Marienburger, cu mai bine de o sută de ani înainte. Trecând peste eventualele diferenţe în ceea ce priveşte calităţile narative ale celor doi autori, un lucru e cert, după aproape un secol unele componente ale fortificaţiei au suferit degradări sau refaceri majore care i-au creat lui Heitz dificultăţi în înţelegerea alcătuirii lor.

De la momentul realizării descrierii lui Georg Marienburger, după ce fortificaţia a avut de suferit în urma evenimentelor din timpul Revoluţiei de la 1848-1849, ea a fost afectată şi de procesul de modernizare care a cuprins oraşul în deceniile care au urmat. Au fost demolate barbacanele, o parte a turnurilor, iar în zidul de incintă au fost realizate spărturi pentru a se permite continuarea unor străzi din oraşul *interior* în suburbii[44].

Monumentele medievale ale Sebeşului au atras şi atenţia cercetătorilor maghiari. În anul 1906, Gyula Halaváts realizează o prezentare a centrului istoric şi, în special, a bisericii parohiale. Aminteşte şi fortificaţia oraşului, apreciind că zidurile au fost construite în 1385 şi au fost înălţate în secolul al XV-lea. Greşeşte când afirmă că s-au păstrat doar trei turnuri, în loc de şase, câte există şi în prezent[45].

La sfârşitul anilor ’20 ai secolului trecut, Alfred Möckel (1885-1954) a publicat lucrarea *Aus Mühlbachs Vergangenheit*, în cuprinsul căreia a prezentat pe lângă evenimente din trecutul aşezării, şi principalele monumente medievale ale Sebeşului: biserica parohială evanghelică, fortificaţia oraşului şi incinta bisericii[46]. Aminteşte amplasamentul porţilor oraşului şi referindu-se la turnul masiv al celei de vest, afirmă că a fost construit la sfârşitul secolului al XV-lea. Relatează şi evenimentele din 1438, subliniind impactul negativ pe care le-au avut asupra oraşului, trebuindu-i mult timp să-şi revină după distrugerile provocate de către turci. La scurt timp însă, Sebeşul primeşte o nouă lovitură, în 1464, regele Matia Corvin donând oraşul şi Scaunul voievodului Johann Pongratz, pierzându-şi astfel pentru o perioadă libertăţile şi privilegiile. În opinia autorului, în această perioadă, s-a înălţat zidul incintei şi s-au ridicat noi turnuri, cum ar fi cele al *Cizmarilor* şi de sud.

[43] *Ibidem*.
[44] Anghel 2011, p. 183-185.
[45] Halaváts 1906, p. 355-360.
[46] Mökel 1929.

Aminteşte şi amenajările defensive suplimentare - şanţul şi lacurile - dispuse în jurul incintei.

Cu siguranţă, aceste descrieri şi relatări realizate de călători străini, cronicari sau de către intelectuali locali sunt izvoare importante în efortul de reconstituire a trecutului acestui monument, precum şi a aspectului pe care l-a avut în diferite etape ale evoluţiei sale. Însă, în cele mai multe cazuri, după cum s-a putut constata, avem de-a face cu scurte prezentări generale ale fortificaţiei Sebeşului, cu cele două excepţii, menţionate mai sus, şi anume descrierile lui Georg Marienburger şi Andreas Heitz. Cu toate acestea, în lipsa investigaţiei de parament şi, mai ales, a unor cercetări arheologice sistematice, descrierile nu au fost suficient de clare astfel încât să răspundă tuturor întrebărilor ce se puneau, referitoare la alcătuirea iniţială a fortificaţiei, la evoluţia sa, la succesiunea etapelor de construcţie şi la datarea acestora.

Între 1961 şi 1964, la Sebeş au avut loc lucrări de restaurare ce au vizat, în principal, ansamblul bisericii parohiale evanghelice (biserica, incinta acesteia şi Capela Sf. Iacob). Cu această ocazie s-a constituit un colectiv condus de R. Bordenache (arhitect): Mariana Angelescu (arhitect) - şef de proiect, ing. T. Barbu - pentru probleme de rezistenţă şi Radu Heitel - arheolog. Lor li s-au alăturat Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser şi Theobald Streitfeld, pentru clarificarea problemelor de istorie şi istoria artei. Intervenţiile de restaurare au fost precedate de săpături arheologice şi de decapări de tencuieli, iar aceste lucrări, împreună cu cercetarea arhivei Parohiei evanghelice C.A. din Sebeş şi a altor fonduri arhivistice, au adus o serie de informaţii noi şi importante în clarificarea unor aspecte controversate sau insuficient documentate din trecutul oraşului şi, totodată, au stimulat cercetarea şi a altor edificii medievale importante de pe arealul localităţii.

În acest context, în 1964, arheologul Radu Heitel a publicat lucrarea *Monumentele medievale din Sebeş-Alba*. Referindu-se la fortificaţia oraşului, autorul atrăgea atenţia asupra faptului că până nu se vor întreprinde cercetări sistematice asupra monumentului, va fi problematică identificarea fazelor de construcţie, precum şi succesiunea acestora[47]. Remarca şi el faptul că zidul fortificaţiei s-a conservat destul de bine, pe latura de sud fiind vizibil încă drumul de strajă. A fost indus în eroare de urmele pe care le-au lăsat pe această latură bovindourile sprijinite pe console, menite să suplinească absenţa turnurilor de flancare, şi le-a interpretat ca fiind urmele unui drum de strajă exterior. A prezentat porţile şi turnurile, insistând asupra celui al

[47] Heitel 1964, p. 27.

Croitorilor, numit şi al *Studentului*, relatând şi episodul care a condus la primirea acestei denumiri[48].

În anul 1976, Gheorghe Anghel a publicat un amplu studiu referitor la fortificaţia oraşului Sebeş, valorificând informaţii din scrieri mai vechi, precum şi din cercetarea de arhivă şi de teren[49]. Potrivit autorului, această fortificaţie a rămas cunoscută în literatura de specialitate ca prima cetate orăşenească despre care s-a păstrat un act oficial de construcţie[50]. Este vorba de documentul din 1387, prin care regele Sigismund de Luxemburg le acordă sebeşenilor dreptul de a-şi înconjura oraşul cu ziduri de piatră[51].

Potrivit autorului, prima etapă a fortificării oraşului a avut loc în secolul al XIII-lea, în jurul anului 1260, când, după invazia tătară din 1241, sebeşenii şi-au înconjurat biserica cu ziduri de piatră. Cea de-a doua etapă a început, probabil, imediat după obţinerea aprobării din partea regelui, dacă nu cumva cu câteva luni înainte. Între zidurile noii incinte a fost cuprins, acum, aproape tot oraşul. După ce a parcurs evenimentele mai importante care au vizat şi fortificaţia oraşului Sebeş - de la cucerirea de către turci în 1438, la hotărârile dietelor ardelene din secolul al XVI-lea, în care s-au căutat frecvent soluţii de modernizare a sistemului defensiv de aici, până la distrugerile suferite în secolele XVIII şi XIX - autorul a realizat o analiză a tuturor elementelor ce intră în alcătuirea acesteia. Pe baza rezultatelor cercetărilor proprii şi folosind scrieri mai vechi, Gheorghe Anghel descrie curtina şi turnurile ce se mai păstrează şi în prezent, pronunţându-se şi asupra datării lor, ţinând cont de menţiunile documentare, precum şi de caracteristicile planimetrice, volumetrice şi constructive ale fiecăruia.

Consideră că cetatea Sebeşului a fost prevăzută de la început cu şase turnuri, dintre care trei de poartă, plasate spre interiorul incintei. Celelalte, dispuse la exterior, erau turnuri de flancare. Aminteşte şi bovindourile amplasate pe latura de sud a incintei în partea superioară a zidului, la intervale de 30 m, construite la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul celui următor, cu rolul de a suplini absenţa turnurilor de flancare[52].

Dintre toate fortificaţiile oraşelor, în cea a Sebeşului s-au păstrat cele mai multe elemente originale datând de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui de al XV-lea[53].

Paul Niedermaier, în lucrarea *Siebenbürgische Städte*, publicată în 1979, afirma că în secolul al XIII-lea localitatea era apărată de o împrejmuire masivă confecţionată din lemn şi pământ[54].

---

[48] *Ibidem*, p. 30-32.
[49] Anghel 1976, p. 147-159.
[50] *Ibidem*, p. 147.
[51] Hurmuzaki I/2, nr. 241, p. 301.
[52] Anghel 1976, p. 154.
[53] *Ibidem*.

În continuare, autorul prezintă turnurile şi curtina, afirmând că cea mai veche dintre porţiunile de zid păstrate este situată în partea de est a incintei. Din analiza paramentelor, Paul Niedermaier identifică mai multe faze de construcţie şi consideră că lucrările puteau începe în jurul anului 1322, iar la momentul acordării privilegiului regal din 1387 este posibil ca fragmente din zid să fi fost deja ridicate. Estimează că lucrările la zidul ce înconjoară oraşul, începute în jurul anului 1387, s-au derulat de-a lungul a mai multor decenii şi nu s-au încheiat până la 1438[55].

Prezintă lucrările ce s-au desfăşurat în secolele XV-XVI, când au fost ridicate noi turnuri şi la exterior, pe perimetrul incintei, au fost amenajate şanţuri şi lacuri, ca elemente defensive suplimentare. Tot acum, au fost executate şi bovindourile de pe latura de sud.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea au fost ridicate turnurile plasate la exteriorul incintei şi au fost întărite porţile principale ale oraşului (de est şi de vest), executându-se câte o barbacană, de formă semicirculară, în dreptul fiecăreia[56].

La începutul anilor ’80 ai secolului trecut, a devenit cunoscut şi accesibil cercetătorilor planul oraşului Sebeş, ce datează din 1769, amintit mai sus, după ce, în 1983, a fost publicat de Michael Fleischer (1912-1982)[57]. Planul a permis clarificarea imaginii faţă de anumite componente ale fortificaţiei oraşului, în prezent dispărute, dar cunoscute vag din descrierile şi gravurile din secolele XVIII-XIX, dintre care amintim, în special, barbacanele.

În anul 1986, în lucrarea *Fortificaţii medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Gheorghe Anghel a reluat în discuţie şi sistemul defensiv al Sebeşului, concentrându-şi atenţia asupra incintei care înconjoară oraşul. Analiza hărţii din 1769 îi permite să identifice şi să analizeze şi elementele care, în prezent, nu se mai păstrează, dar care sunt foarte detaliat reprezentate în plan, cum ar fi barbacanele - construite în secolul al XVII-lea, potrivit autorului -, turnul de la jumătatea laturii sudice a curtinei şi şanţurile[58].

În anul 2004, în atlasul istoric al oraşului Sebeş, realizat de un grup de cercetători din Sibiu şi Cluj-Napoca, coordonat de Dan Dumitru Iacob, este prezentată şi fortificaţia Sebeşului[59]. Se consideră că şanţul care înconjura incinta a fost săpat în secolul al XV-lea, iar aceste lucrări s-au desfăşurat în paralel cu cele de edificare a curtinelor şi turnurilor. În schimb, pentru construcţia barbacanelor se propune ca datare secolul al XVI-lea.

---

[54] Niedermaier 1979, p. 193.
[55] *Ibidem*, p. 196.
[56] *Ibidem*, p. 197.
[57] Fleischer 1983, p. 129-136.
[58] Anghel 1986, p. 165-166.
[59] *Sebeş. Atlas* 2004, p. VI.

În acelaşi an, Mihaela S. Salontai a publicat (on-line) articolul *Fortificaţiile Sebeşului medieval*[60]. Autoarea, membră în colectivul care a elaborat atlasul istoric al Sebeşului, exprimă aici o opinie asemănătoare cu cea din atlas, potrivit căreia barbacanele porţilor nu datează din veacul al XVII-lea, ci, mai probabil, au fost construite la sfârşitul secolului al XV-lea sau la începutul celui de-al XVI-lea. Deosebit de interesante sunt propunerile de reconstituire a celor două porţi principale ale oraşului şi a barbacanelor acestora.

Cu toate că fortificaţia oraşului Sebeş s-a bucurat de o atenţie relativ crescută din partea specialiştilor, după cum s-a putut constata din cele expuse în paginile anterioare, numeroase aspecte din trecutul ansamblului încă sunt neclare. Nu se cunosc etapele de construcţie a fortificaţiei, iar datarea unor componente ale acesteia se întinde uneori pe perioade de timp destul de lungi. Nu avem încă o imagine clară asupra alcătuirii şi a dimensiunilor ansamblurilor celor două porţi principale (de est şi vest) ale oraşului, iar datarea acestora rămâne în continuare subiect de dezbatere.

Se resimte absenţa unor cercetări arheologice sistematice care, cu siguranţă, atunci când se vor realiza vor aduce date noi ce vor contribui la clarificarea unora dintre problemele nelămurite.

În ciuda faptului că această fortificaţie urbană este una modestă atât ca dimensiuni, cât şi ca valoare defensivă, se poate afirma că este una dintre cele mai importante amenajări de acest gen din Transilvania. Iar faptul că ea s-a conservat într-o mare măsură, rezistând evenimentelor violente din istoria Sebeşului, modernizării oraşului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, precum şi „sistematizării" din perioada comunistă, poate fi considerată o şansă deosebită care permite astfel unui centru istoric ca cel al Sebeşului să-şi menţină aspectul de oraş medieval.

The Fortification of Sebeş in Historiography

(Abstract)

The fortification of the town of Sebeş is one of the most important urban defensive structures in Transylvania. Several reasons underlie this statement. Firstly, it is mentioned in the oldest official construction document, a charter issued by King Sigismund of Luxemburg on 23 November 1387 allowing the townspeople of Sebeş to build a stone wall around the city. Considering the enclosure did not undergo significant changes in the centuries that followed its construction, we can say it is an archaic prototype of Transylvanian military architecture which preserves numerous original elements dating

[60] http://www.medievistica.ro/texte/monumente/starile/SebesSalontai/SebesSalontai.htm, accesat la 21.03.2014.

from the 14th-15th centuries. Last but not least, it is one of the few urban fortifications still standing in almost complete form.

The fortifications of Sebeş have enjoyed attention over time and their first descriptions were made by foreign travelers in the 16th-17th centuries. However, the most detailed descriptions are those belonging to Georg Marienburger (1785) and Andreas Heitz (1894). The first graphic representations of the town, vedute and plans date from the 17th and 18th centuries and they also help reconstruct its face and features at that time.

While in the 19th century the fortification of Sebeş preoccupied Saxon historians David Krasser and Ferdinad Baumann, in the following century, it was researchers such as Radu Heitel, Gheorghe Anghel and Mihaela S. Salontai that outlined its history.

Although specialists have granted the fortification of Sebeş a relatively high attention, numerous aspects from the past of the settlement are still unclear. The construction phases of the fortification are unknown and some of its elements are sometimes dated to fairly long periods of time. We do not yet have a clear view of the structure and size of the complexes of the two main town gates (East and West) and their dating continues to be a subject of debate.

A systematic archeological research is called for to support the clarification of some unsolved matters with fresh data.

Explanation of Figures

Fig. 1. The town of Sebeş in the 17th century - engraving by Jacob Schollenberger.
Fig. 2. The town of Sebeş in the year 1736 - veduta by I. I. Haas.
Fig. 3. Plan of the town of Sebeş - 1769.

Abrevieri bibliografice

Andrieşescu 1908 - Gheorghe I. Andrieşescu, *O carte veche despre români: „Das Alt- und Neu- Teutsche Dacia" von J. Tröster, 1666*, în *Revista din Iaşi*, I, 1908, p. 98-104.

Anghel 1976 - Gheorghe Anghel, *Fortificaţia oraşului Sebeş*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 147-159.

Anghel 1986 - Gheorghe Anghel, *Fortificaţii medievale din piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986.

Anghel 2002 - Călin Anghel, *Problematica reabilitării şi restaurării fortificaţiei medievale a oraşului Sebeş*, în *AUA*, 6/I, 2002, p. 261-266.

Anghel 2004 - Călin Anghel, *Din istoriografia saşilor ardeleni: Ferdinand Baumann (1840-1911). Preliminarii*, în *AUA*, 8, 2004, p. 125-130.

Anghel 2006 - Călin Anghel, *Oraşul Sebeş în reprezentări de epocă*, în *AUA*, 10/I, 2006, p. 187-195.

Anghel 2011 - Călin Anghel, *Evoluţia urbanistică a oraşului Sebeş*, BMS, II, Alba Iulia, 2011.

Anghel 2013 - Călin Anghel, *Manuscrisul lui Michael Gestalter din 1831 referitor la trecutul Sebeşului. Preliminarii*, în *Terra Sebus*, 5, 2013, p. 393-402.

Armbruster 1980 - Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, Bucureşti, 1980.

Baumann 1882	- Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *Programm Mühlbach*, 1882, p. 1-76.
Călători străini 1968	- *Călători străini despre ţările române*, vol. I, Bucureşti, 1968.
Călători străini 1970	- *Călători străini despre ţările române*, vol. II, Bucureşti, 1970.
Călători străini 1976	- *Călători străini despre ţările române*, vol. VI, Bucureşti, 1976.
Călători străini 2000	- *Călători străini despre ţările române*, vol. X/1, Bucureşti, 2000.
Fleischer 1983	- Michael Fleischer, *Eine bisher unbekannter Stadtplan von Mühlbach vom Jahre 1769*, în *ZfSL*, IV, 1983, p. 129-136.
Gündisch, Streitfeld 1976	- Gustav Gündisch, Theobald Streitfeld, *Der Umbau der Mühlbacher Marienkirche im 15. Jahrhundert und seine geschichtlichen Vorraussetzungen*, în *SSK*, 13, 1976, p. 60-80.
Halaváts 1906	- Gyula Halaváts, *Úti jegyzetek Szászebes környékéből*, în *AÉ*, 26, 1906, p. 355-360.
Heitel 1964	- Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeş-Alba*, Bucureşti, 1964.
Heitz 1894	- Andreas Heitz, *Alt-Mühlbach. Kreuz- und Querzüge durch unsere Stadt und Gemeinde an der Hand unserer alten Matrikeln*, în *SDT*, nr. 6166, 6167, 6168, 6170, 6171, 6172, 6173, 1894.
Hulea, Streitfeld 1967	- Eugen Hulea, Theobald Streitfeld, *Stampe din secolul XVIII privitoare la oraşele Alba Iulia şi Sebeş*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 663-674.
Hurmuzaki I/2	- *Documente privitóre la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. Volumul I. Partea 2*, Bucuresci, 1890.
Klein 1976	- Albert Klein, *Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mühlbach*, în *SSK*, 13, 1976, p. 23-59.
Marienburger 1785	- Georg Marienburger, *Topographie der Stadt Mühlbach*, în *Hermannstädter Zeitung*, Erster Jahrgang, nr. 28-39, 1785.
Mökel 1929	- Alfred Mökel, *Aus Mühlbachs Vergangenheit*, Sebeş, 1929.
Niedermaier 1979	- Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte*, Bucureşti, 1979.
Pall 1958-1959	- Francisc Pall, *Ştiri noi despre expediţiile turceşti din Transilvania în 1438*, în *AIIA*, I-II, 1958-1959, p. 9-28.
Sebeş. Atlas 2004	- *Sebeş. Atlas istoric al oraşelor din România. Vol III, Fascicula 2*, Bucureşti, 2004.
SJANR	- Serviciul Judeţean Alba al Arhivelor Naţionale ale României.
Trausch *et alii* 1983	- Joseph Trausch, Friedrich Schuller, Hermann A. Hienz, *Schriftsteller - Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, 7/II, Böhlau, 1983.
Tröster 1666	- Johann Tröster, *Das Alt- und Neu- Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg, 1666.
Wollmann 2009	- Volker Wollmann, *Adnotaţiunile cronicarului Laurentius Weidenfelder pe marginea manuscrisului lui Georg Soterius despre istoria Sebeşului, intitulat „Particola historica in urbem Sabesum"*, în *Terra Sebus*, 1, 2009, p. 217-231.

Cuvinte-cheie: cetate, turn, barbacană, Transilvania, parament, curtină, patrimoniu.
Keywords: citadel, tower, barbican, Transylvania, parament, curtain wall, heritage.

LISTA ABREVIERILOR

AAC	- Acta Archaeologica Carpathica. Cracovia.
ABR	- Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege în Brandenburg. Calau.
Acta	- Acta (Siculica). Muzeul Naţional Secuiesc. Sfântu Gheorghe.
ActaAA	- Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae. Eszterházy Károly Főiskola. Eger.
ActaArch	- Acta Archaeologica. Copenhagen.
ActaArchHung	- Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
ActaH	- Acta Hargitensia. Hargita Megye Múzeumainak Évkönyve. Miercurea Ciuc.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis. Muzeul Judeţean de Istorie şi Artă Zalău. Zalău.
AÉ	- Archaeologiai Értesitö a Magyar régészeti, müvésyt-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AIIA	- Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj. Cluj-Napoca (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu" Cluj-Napoca).
AIIAI/AIIX	- Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" Iaşi. (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" Iaşi).
AIIGB	- Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu" din Cluj-Napoca. Institutul de Istorie „George Bariţiu" din Cluj-Napoca. Cluj-Napoca.
AIIN	- Anuarul Institutului de Istorie Naţională. Cluj-Sibiu.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj (Sibiu).
AJA	- American Journal of Archaeology. New York.
AK	- Archäologisches Korrespondenzblatt. Main.
Altertum	- Das Altertum. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin.
Aluta	- Aluta (Studii şi comunicări - Tanulmányok és Közlemények). Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol". Iaşi.
AnB	- Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Banatului. Timişoara.
Angustia	- Angustia. Muzeul Carpaţilor Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
AnUBI	- Analele Universităţii din Bucureşti - Istorie. Universitatea din Bucureşti. Bucureşti.
AnUCIPI	- Analele Universităţii „C. I. Parhon", seria Ştiinţe Sociale. Istorie. Universitatea din Bucureşti. Bucureşti (din 1964 Analele Universităţii din Bucureşti - Istorie).
Aquileia Nostra	- Aquileia Nostra. Bollettino dell'Associazione Nazionale per Aquileia. Milan & Aquileia.
ARCHEA	- Archéologie du cimetrière chrétien. Actes du 2 colloque ARCHEA, Orléans 29 Septembre-1er Octobre 1994.

	Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France 11. Tours: FÉRACF.
Antiquity	- Antiquity. A Quartely Review of World Archaeology. York.
AO	- Arhivele Olteniei. Craiova; serie nouă (Institutul de Cercetări Socio-Umane. Craiova).
APA	- Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia/Anuarul Muzeului Naţional al Unirii. Alba Iulia.
ArchAustr	- Archaeologia Austriaca. Viena.
Archeologické rozhledy	- Archeologické rozhledy. Praga.
ArchHung	- Archaeologica Hungaria. Budapest.
ArchKözl	- Archaeologiai Közlemények. Pesten (1859-1899).
Argo	- Argo.
ArhBas	- Arhivele Basarabiei. Chişinău (1929-1938).
ArhSom	- Arhiva Someşană. Arhiva Someşană. Revistă istorico-culturală. Năsăud (1924-1940).
Astra Salvensis	- Astra Salvensis. Cercul Salva al ASTRA. Salva.
AT	- Ars Transsilvaniae. Institutul de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca. Cluj-Napoca**.**
AUA	- Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918"din Alba Iulia. Alba Iulia.
AV	- Arheološki vestnik. Ljubljana.
AVSL	- Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BAHC	- Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis. Hunedoara.
Banatica	- Banatica. Muzeul de Istorie al Judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
BA	- Biblioteca de arheologie. Muzeul Naţional de Istorie a României. Bucureşti.
BAR	- British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
BB	- Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.
BCŞS	- Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti. Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia. Alba Iulia.
BerRGK	- Berichte der Römisch-Germanischen Kommission. Roman-Germanic Commission. Frankfurt am Main.
BHAUT	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis. Timişoara.
BHAB	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timişoara. Timişoara.
BIAUL	- Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London.
Biserica şi Şcoala	- Biserica şi Şcoala - Foaie Bisericească-scolastică, literară şi economică. Arad (1877-1948).
BM	- Bibliotheca Marmatia. Baia Mare.
BMA	- Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Naţional al Unirii. Alba Iulia.
BMS	- Bibliotheca Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica". Sebeş.
Brukenthal	- Brukenthal. Acta Musei. Muzeul Naţional Brukenthal. Sibiu.

BS - Bibliotheca Septemcastrensis. Sibiu.
BTh - Bibliotheca Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
BUFM - Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas.
Bună Vestire - Bună Vestire. Organ de zidire creştină. Roma.
BV - Bayerische Vorgeschichtsblätter. Kommission für bayerische Landesgeschichte.
CAANT - Cercetări arheologice în aria nord-tracă. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
CAn - Current Anthropology. Chicago.
Carpica - Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu". Bacău.
CCA - Cronica cercetărilor arheologice. Bucureşti.
CCDJ/CCBD - Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos/Culture et civilisation au Bas Danube. Muzeul Dunării de Jos. Călăraşi.
CCRPM - Cercetări de conservare şi restaurare a patrimoniului muzeal. Bucureşti.
Cele Trei Crişuri - Cele Trei Crişuri. Fundaţia Cele Trei Crişuri. Oradea (1920-1944).
Chronica Valachica - Chronica Valachica. Vezi Scripta Valachica.
Chronos - Chronos. Revistă de istorie. Despărţământul ASTRA „Mihail Kogălniceanu" Iaşi. Iaşi.
Civilisations - Civilisations. Revue international d'anthropologie et de sciences humaines. Institut de Sociologie de l'Université libre de Bruxelles. Bruxelles.
CLL - Cercetări de limbă şi literatură. Oradea.
CN - Cercetări numismatice. Muzeul Naţional de Istorie a României. Bucureşti.
CommArchHung - Communicationes Archaeologicae Hungariae, Magyar Némzeti Muzeum. Budapest.
Corviniana - Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Hunedoara.
Crisia - Crisia. Culegere de materiale şi studii. Muzeul Ţării Crişurilor. Oradea.
CSSZMÉ - Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Muzeul Secuiesc al Ciucului. Miercurea Ciuc.
Cultura creştină - Cultura creştină. Publicaţie apărută sub egida Mitropoliei Române Unite cu Roma Greco-Catolică şi a Facultăţii de Teologie Greco-Catolică din Universitatea „Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca, Departamentul Blaj. Blaj.
Cultura poporului - Cultura poporului. Cluj, Bucureşti (1921-1930).
Dacia - Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. Bucureşti, I, (1924) - XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'historie ancienne. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan". Bucureşti.
Danubius - Danubius. Muzeul de Istorie Galaţi. Galaţi.
DavarLogos - Davar Logos. Revista bíblico-teológica de la Facultad de Teología de la Universidad Adventista del Plata.
DocMis - Documenta Missionaria. Documenta Missionaria Hungariam et regionem sub ditione turcica existentem spectantia. Szegedi Hittudományi Főiskola. Szeged.

DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DolgSzeged	- Dolgozatok. A. M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéböl. Szeged.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porţilor de Fier. Drobeta Turnu-Severin.
EcHR	- The Economic History Review. Economic History Society (UK).
EHR	- The English Historical Review. University of Oxford. Oxford (UK).
EJA	- European Journal of Archaeology.
EphNap	- Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie şi Istoria Artei. Cluj-Napoca.
Eurasia Antiqua	- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. Mainz am Rhein.
Familia Română	- Familia Română. Baia Mare.
FI	- File de istorie. Muzeul de Istorie Bistriţa. Bistriţa.
Flacăra sacră	- Flacăra sacră. Organ pentru propagarea cremaţiunii umane în România. Bucureşti (1934-1942).
FoliaArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest.
Germania	- Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main.
Glasul monahilor	- Glasul monahilor. Bucureşti (1924-1946).
Hermannstädter Zeitung	- Hermannstädter Zeitung. Sibiu.
Hesperia	- Hesperia. American School of Classical Studies at Athens. Cambridge.
HistTeacher	- The History Teacher. Society for History Education; University of Notre Dame. History Teachers' Association. USA.
HJ	- The Historical Journal. Cambridge University. Cambridge (UK).
HU	- Historia Urbana. Institutul de Cercetări Socio-Umane. Sibiu.
IPSR	- International Political Science Review. Columbia University, USA & Australian National University.
IS	- International Security. Belfer Center for Science and International Affairs. Harvard University. Cambridge (Massachusetts).
InvArchRoumanie	- Inventaria Archaeologica Roumanie. Bucureşti.
InvArchRumänien	- Inventaria Archeologica Rumänien. Bucureşti.
IPH	- Inventarta Praehistorica Hungariae. Budapest.
Istros	- Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAA	- Journal of Anthropological Archaeology.
Jahresbericht	- Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main. Frankfurt am Main.
JAMÉ	- A Nyiregyhazái Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.
JAR	- Journal of Archaeological Research. New York.
JAS	- Journal of Archaeological Science. Academic Press. United States.
J. Biogeogr.	- Journal of Biogeography. London.

JCH	- Journal of Contemporary History. Sage Publications, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC.
JFA	- Journal of Field Archaeology. Boston University.
JMH	- The Journal of Modern History. University of Chicago. Chicago.
JOML	- Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines für Landeskunde. Linz.
JPS	- The Journal of Peasant Studies. Critical Perspectives on Rural Politics and Development.
JRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz.
JRS	- The Journal of Roman Studies. London.
JSRI	- Journal of the Study of Religious & Ideologies. Societatea Academică de Cercetare a Religiilor şi Ideologiilor. Cluj-Napoca.
JWP	- Journal of World Prehistory. New York.
KVSL	- Korrespondenzblatt des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt [Sibiu].
Laborativ Arkeologi	- Laborativ Arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms universitet. Stockholm.
Latomus	- Latomus. Revue d'études latines. Bruxelles.
Litua	- Litua. Muzeul Judeţean „Alexandru Ştefulescu" Gorj. Târgu-Jiu.
LŞ	- Lucrări ştiinţifice. Institutul de Învăţământ Superior Oradea.
Magyar városok	- Magyar városok és vármegyék monográfiája. Budapest.
MAGW	- Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien (1912-1941).
Man	- Man. Man. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
Marmatia	- Marmatia. Muzeul Judeţean Maramureş. Baia Mare.
MCA	- Materiale şi cercetări arheologice. Bucureşti.
Mecklenburgische	- Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Judeţean Neamţ. Piatra Neamţ.
MittAnthrGesWien	- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Hrsg. von der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.
Mitteilungen	- Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museums. Sibiu.
ΜΩΜΟΣ	- ΜΩΜΟΣ. Őskoros Kutatók Összejövetelének konferenciakötete.
MonHistBp	- "Est tu scholaris" Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Monumenta Historica Budapestinensia. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest.
MT	- Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici. Budapest [Ungarische Gesetze].
MTCN	- Magyarország tiszti czim- és névtára. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
NAFD	- Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen.
Nature	- Nature. London.

OH VI	- Opuscula Hungarica VI. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest.
OJA	- Oxford Journal of Archaeology, Blackwell Publishing Inc. United Kingdom.
Ősrégészeti levelek	- Ősrégészeti levelek. Prehistoric newsletter. Budapest.
PA	- Patrimonium Apulense. Alba Iulia.
PamArch	- Památky archeologické. Praga.
PAS	- Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Berlin.
PBF	- Präehistorische Bronzefunde. München.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de istorie veche, arheologie si numismatică. Tulcea.
Potaissa	- Potaissa. Studii şi comunicări. Turda.
PPS	- Proceedings of the Prehistoric Society. Cambridge-London.
Programm Mühlbach	- Programm des evaghelischen Untergymnasium in Mühlbach und der damit verbundenen Lehranstalten. Mühlbach (Sebeş).
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QR	- Quaternary Research. University of Washington.
QSR	- Quaternary Science Reviews. The International Multidisciplinary Research and Review Journal.
RA	- Revista Arhivelor. Bucureşti.
Raţiunea	- Raţiunea. Organ al „Asociaţiei ştiinţifice de educaţie pozitivă" Bucureşti. Bucureşti (1911-1914).
RB	- Revista Bistriţei. Complexul Muzeal Bistriţa-Năsăud. Bistriţa.
RC	- Revista Catolică. Bucureşti (1912-1916).
Realitatea ilustrată	- Realitatea ilustrată. Cluj, Bucureşti (1927-1946).
REN	- Revue des études napoléoniennes. Paris, France: Libraries Félix Alcan (1912-1924).
Renaşterea	- Renaşterea. Organul oficial al Eparhiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului, Geoagiului şi Clujului. Cluj.
Revista din Iaşi	- Revista din Iaşi. Iaşi.
Revista istorică	- Revista istorică: dări de seamă, documente şi notiţe. Bucureşti (1915-1943).
RHSEE	- Revue historique du sud-est européen. Institut d'Histoire Universelle „N. Iorga". Bucureşti (1925-1941).
RHMC	- Revue d'histoire moderne et contemporaine. Berlin. Paris.
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Bucureşti.
RIR	- Revista istorică română. Institutul de Istorie Naţională - Universitatea Bucureşti. Bucureşti (1931-1947).
RM	- Revista muzeelor. Bucureşti.
RREI	- Revue Roumaine d'Etudes Internationales. Bucureşti.
RRH	- Revue roumaine d'histoire. Bucureşti.
RRHA	- Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, série Beaux-Arts. Academia Română. Bucureşti
Sargetia	- Sargetia. Buletinul Muzeului Judeţului Hunedoara (Acta Musei Devensis). Deva.
SAA	- Studia Antiqua et Archaelogica. Institutul de Arheologie Iaşi. Iaşi.

SAI	- Studii şi articole de istorie. Societatea de Ştiinţe Istorice din România. Bucureşti.
SCIA	- Studii şi Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică. Bucureşti.
SCICPR	- Studii şi comunicări de istorie a civilizaţiei populare din România. Sibiu.
SCIV(A)	- Studii şi cercetări de istoria veche. Bucureşti (din 1974, Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie).
SCIM	- Studii şi cercetări de istorie medie. Bucureşti.
SCN	- Studii şi cercetări de numismatică. Institutul de Arheologie Bucureşti.
Scripta Valachica	- Scripta Valachica. Studii şi materiale de istorie şi istorie a culturii. Târgovişte.
SDT	- Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt. Sibiu.
Societatea de mâine	- Societatea de mâine. Revistă săptămânală pentru probleme sociale şi economice. Cluj (1924-1945).
SMIM	- Studii şi Materiale de Istorie Medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga". Bucureşti.
Social Forces	- Social Forces. Department of Sociology at the University of North Carolina.
SSK	- Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte, Köln. Wien.
Starinar	- Starinar, Tređa Serija. Arheološki Institut. Beograd.
StComCaransebeş	- Studii şi comunicări. Muzeul Judeţean de Etnografie şi Istorie Locală. Caransebeş.
StComSibiu	- Studii şi comunicări. Arheologie-istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	- Studii şi comunicări. Muzeul Judeţean Satu Mare. Satu Mare.
StRI	Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie şi din 1990 Revista istorică)
StudArch	- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged.
Studia	- Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia. Series Geologia-Geografia. Cluj-Napoca.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga" Sibiu. Sibiu.
SympThrac	- Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
SzMMÉ	- A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Szolnok.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica". Sebeş.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. Bucureşti.
Tibiscum	- Tibiscum. Studii şi Comunicări de Etnografie şi Istorie. Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeş. Caransebeş.
Tisicum	- Tisicum. A Já́sz-Nagykun-Szolnok megyei mú́zeumok é́vkö̈nye. Szolnok.
TR	- Transylvanian Review. Centrul de Studii Transilvane. Cluj-Napoca.
Trans.AmPhilos.Soc.	- Transactions of the American Philosophical Society. Philadelphia.

Transilvania	- Transilvania. Foaia Asociaţiunii Transilvane pentru Literatura Română şi Cultura Poporului Român. Braşov.
Tribuna	- Tribuna. Arad (1911-1912).
Történelmi Szemle	- Történelmi Szemle. Magyar Tudományos Akadémia. Történettudományi intézet. Budapest.
TT	- Történelmi Tár. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei. Chişinău.
Ţara Bârsei	- Ţara Bârsei. Muzeul „Casa Mureşenilor" Braşov. Braşov.
Ungarische Jahrbücher	- Ungarische Jahrbücher. Berlin.
Unirea poporului	- Unirea poporului. Blaj (1919-1948).
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VAH	- Varia Archaeologica Hungarica. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete. Budapest.
Vjesnik	- Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu. Zagreb.
VKT	- Várak. Kastélyok, Templomok. Történelmi és örökségturisztukai online magazin.
WorldArch	- World Archaeology. London.
WPZ	- Wiener Prähistorische Zeitschrift. Selbstverlag der Wiener Prähistorischen Gesellschaft. Wien.
Zalai Múzeum	- Zalai Múzeum. Zalaegerszeg.
Zborník SNM	- Zborník Slovenského Národného Múzea. Bratislava.
ZfA	- Zeitschrift für Archäologie. Berlin.
ZfSL	- Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim.
Ziridava	- Ziridava. Studia Archaeologica. Muzeul Judeţean. Arad.